

ТЕКСТ ОПОВІДІ ПРО «ВІДНАЙДЕННЯ» МОЩЕЙ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ПЕТРОМ МОГИЛОЮ ТА ЙОГО ПЕРШІ КРИТИКИ

У статті розглянуто текст оповіді лаврського путівника 1795 року про знайдення мощей князя Володимира київським митрополитом Петром Могилою як витевір пізнішого часу. У центрі уваги автора – з'ясування «рецепції» цього тексту в перші десятиліття XIX ст.: чому до нього поставилися як до достовірного джерела і яким чином на його основі намагалися верифікувати знайдені саркофаги на фундаментах Десятинної церкви у 1823–1826 роках. Спеціальну увагу звернуто на критику тексту в публікаціях митрополита Євгенія Болховітінова, який поступово визнав його недостовірною «казкою і брехнею лаврського типографа Феофана Шиянова». **Ключові слова:** князь Володимир, мощі, Петро Могила, текст оповіді, лаврський путівник, Десятинна церква, розкопки, Євгеній Болховітінов, критика.

В статье рассмотрен текст рассказа лаврского путеводителя 1795 года об обретении мощей князя Владимира киевским митрополитом Петром Могилой как сочинение позднейшего времени. Основной вопрос публикации касается выяснения «рецепции» этого текста в первые десятилетия XIX в.: почему к нему отнеслись как к достоверному источнику и каким образом на его основании попытались верифицировать саркофаги, найденные на фундаментах Десятинной церкви в 1823–1826 годах. Отдельное внимание обращено на критику текста в публикациях митрополита Евгения Болховитинова, который со временем признал его недостоверной «сказкой и ложью лаврского типографа Феофана Шиянова».

Ключевые слова: князь Владимир, мощи, Петр Могила, текст рассказа, лаврский путеводитель, Десятинная церковь, раскопки, Евгений Болховитинов, критика.

The article explores the part of the Kyiv-Pechersk lavra guidebook (1795) telling the story of discovering the relics of the Prince Vladimir by the Kyiv Metropolitan Peter Mogila that could be produced much later. The author of this article studies the «reception» of this text in the first decades of the nineteenth century, clarifies how it made a career of a reliable source, and how it was employed in 1823–1826 to verify the origin of sarcophaguses in the foundations of the Tithe Church. Specific attention is paid to the scholarly criticism by the Metropolita «fairy tale and lie by the lavra typographer Feofan Shivanov».

Keywords: prince Vladimir, relics, Peter Mohyla, text of narration, guideline of Kyivan Caves monastery, Tithe Church, excavation, Evgeniy Bolkhovitinov, critics.

Виглядає, що твердження про віднайдення київським митрополитом Петром Могилою 1636 року останків хрестителя Русі – рівноапостольного князя Володимира Святославича – сьогодні ні в кого не викликає сумніву. Проблеми й сумніви, проте, постають при спробі відповісти на уточнюючі питання, за яких обставин це сталося. Попри солідний науковий доробок історія відкриття мощей Володимира остаточно так досі і не з'ясована. При тому, дослідники ще з XIX ст. будують свої судження про історію віднайдення мощей на текстовому описі, що вперше з'явився друком наприкінці XVIII ст. Однак не менш важливо з'ясувати, чому цей текст приймають за авторитетне й достовірне джерело та чи достатньо для цього підстав. Про це переважно й піде мова в цій публікації.

У 1638 році з'явилося польськомовне видання «Тератургеми, або Книги чудес, що

сталися в печерах Києво-Печерського монастиря...», яку умовно можна вважати путівником по Лаврі і частково по Києву (через розміщення тут карти з обителлю й церквами міста). Уже в присвяті до книги, за якою слідує передмова з представленням Києва як місця зосередження найважливіших православних реліквій і святинь, зроблено повідомлення про «вигребіння» святих мощей князя Володимира «як маргариту з попелу в церкві Десятинній року 1635» (в іншому місці тексту подію датовано 1636 роком) [Teratourgema, 1638, р. 124]. Згодом, через кілька десятиліть, у виданнях київського «Синопису» (починаючи від першого – 1674 року) поширювалася інформація, що частина цих мощей – а саме голова князя – зберігається в Успенській церкві Києво-Печерської лаври, однак без жодного уточнення, як вони туди потрапили з відомого

¹ Ця інформація міститься в розділі «Про преставлення Володимира». Як читаємо, князь помер у Берестовому 1016 року, і його Святополк «с великою жалостию и плачем всего народа погребе в гробе мрамуровом в церкви каменной Пресвятыя Богородицы Десятинной». У наступному реченні дано інформацію, що 15 липня церква шанує його як апостола. Далі мовиться про главу князя в Києво-Печерській лаврі, яка «предлагаема в великой Успения Пресветыя Богородицы церкви бывает в день памяти его всем и в опрочии дни, егда кто желает к лобзанию» [Sinopsis, 1681, s. 124].

за літописами поховання князя в мармуровому гробі Десятинної церкви¹. Останнє було пояснено лише у виданні 1795 року – у «Короткому історичному описі Києво-Печерської Лаври», що його за традицією приписують Самуїлу Миславському (з нею наразі сперечатися не будемо). Саме тут у примітці до повідомлення про збереження голови хрестителя Русі в лаврській Успенській церкві вміщено оповідь, що віднайдення мощей було справою рук митрополита Петра Могили ще в 1636 році. З огляду на особливе пошанування князя Володимира в Києві як «батька» православного народу руського, осмисленого як уставителя церкви і правої віри, не може не дивуватися, чому у київських друках досить довго була відсутня інформація про обставини віднайдення його мощей. І це не може не насторожувати до розповіді путівника 1795 року, особливо якщо поставити питання про походження такої інформації. Адже – і це доволі промовистий факт! – вона вперше з'явилася аж через 157 років з часу повідомлення у виданні «Тератургеми» 1638 року про «вигреблення реліквій з руїн».

Але звернімося до самої оповіді про знайдення мощей. Як читаємо у виданні «Короткого історичного опису Києво-Печерської Лаври» 1795 року, митрополит Петро Могила мав звичку відвідувати святі храми щосуботи і **якось** після відправлення молебня в церкві Святого Миколая, що стояла на місці зруйнованої Десятинної, помітив впадину коло неї. Після її розриття було виявлено два мармурові гроби, які за наявними в них написами були ідентифіковані з похованнями князя Володимира та його дружини Анни. Після цього митрополит «для пам'яті нащадків» помістив голову князя спершу в церкві Преображення (Спаса на Берестові), а невдовзі переніс її до Успенської церкви Києво-Печерської лаври. «Там і досі цей неоціненний скарб зберігається» [Краткое, 1795, с. 80–81].

Дослідники неодноразово зверталися до цієї оповіді, відзначаючи її суперечності. Аби не обтяжувати текст розлогими примітками, коротко вкажемо на основні спостереження

дослідників. Передусім неясними є підстави ідентифікації Петром Могилою княжого поховання, з огляду на відсутність такої традиції в давньоруські часи². По-друге, висловлено обґрунтований сумнів про можливість перебування черепа князя в церкві Спаса на Берестові, оскільки остання 1636 року ще стояла в руїнах. Крім того, серйозні проблеми виникають при спробі зіставити інформацію путівника 1795 року зі знахідками під час розкопок Десятинної церкви в 1820-х роках. У 1826 році було проголошено віднайдення решток князя Володимира, і, як тоді здавалося, саме їх раніше відкрив Петро Могила. Однак останки князя без голови і правої руки вдруге було знайдено в шиферному саркофазі, натомість, за даними путівника 1795 року, саркофаг був мармуровим³.

Між тим, саме видання «Короткого історичного опису Києво-Печерської Лаври» 1795 року було підготовлене у форматі путівника. У ньому представлено коротку історію Лаври (нею є переважно інформація про настоятелів та найбільш знаменні благодіяння на користь обителі), описано її будівлі з указанням їх фундаторів та часу існування, а в окремих розділах перераховано мощі святих в усіх церквах та печерах монастиря. При цьому сама рубрика (у форматі окремого розділу) про реліквії починається з інформації про найціннішу святиню – главу хрестителя Русі, що зберігається в найбільшій Успенській церкві Лаври. Вказівка далі супроводжена приміткою з викладенням представленої вище розповіді про знайдення мощей Володимира Петром Могилою. Як видається, сама оповідь призначена представити походження основної лаврської реліквії, іншими словами, пояснити відвідувачу, чому голова князя опинилася в Лаврі, адже за літописом його поховання знаходиться в Десятинній церкві. І це цілком відповідає особливостям жанру путівника.

У зв'язку з вищевикладеним, можна було б очікувати, що редактори видання подавали цю інформацію з якогось лаврського першоджерела, транслюючи інформацію тексту (до-

² Адже традиція маркування поховань формується лише протягом XV ст. [Беляев, 1996, с. 249].

³ Див. останні докладні обговорення анахронізмів і суперечностей цього тексту в останніх публікаціях Є. Архипової [Архипова, 2015] та В. Дятлова [Дятлов, 2015].

кумента) могилянської доби, тобто сучасника знахідки. Однак це очікування не справджується при глибшому критичному аналізі самого повідомлення. Симптоматичною є відсутність точності в датуванні знахідки мощей – це сталося «в **некое время**», в одну із субот 1636 року. Так би не написав сучасник митрополита: віднайдення мощей у його версії було б датовано точним місяцем, і, ба більше, днем. Тим паче, що йдеться про останки особливо шанованого в Києві рівноапостольного князя Володимира. Насторожує також те, що в повідомленні нічого не сказано про те, що митрополит зробив з рештою останків Володимира та княгині Анни. А крім того, згадка церкви Спаса на Берестові як тимчасового місцеперебування мощей князя видає автора пізнішого часу, який явно «не пам'ятав», що на той час вона ще не була відреставрована Петром Могилою⁴. Усе це дає підстави припустити, що інформація лаврського путівника – сумнівного походження. Найімовірніше, перед нами документ не сучасника, а текст версії «історії», створений значно пізніше подій 1630-х років (не виключено, що і у XVIII ст.), автор якого навмання конструював обставини Могилиної знахідки, керуючись більше логічними судженнями, і, в кращому випадку, якимись київськими переказами та легендами. Уже через це відома історія знахідки Петра Могили у версії путівника Миславського не може вважатися достовірною.

Утім, саме цей текст традиційно береться до уваги. Практично всі дослідження, які торкаються питань знахідки мощей Володимира та археологічних досліджень території Десятинної церкви, починаються з викладу «історії» за лаврським путівником кінця XVIII ст. та її критичним коментуванням. Спробуємо з'ясувати, за яких обставин і чому ця «історія» увійшла в науковий обіг? Далі для зручності й уникнення повторів розглянутий вище текст примітки видання «Короткого історичного опису Києво-Печерської лаври» 1795 року в публікації буде означуватись як «історія»⁵ –

у лапках і з відповідними смисловими означниками (зокрема, текст, лаврський путівник тощо).

Відповідь на це питання безпосередньо передбачає розгляд, як поставилися до інформації лаврського путівника «на зорі» наукової історіографії і особливо в час перших розкопок Десятинної церкви у 1820-х роках, коли було проголошено повторне відкриття поховання Володимира. Адже, як покажемо далі, саме в цей час (і остаточно на середину XIX ст.) сформувалася традиція, а точніше спосіб представлення історії мощей князя Володимира.

Версія путівника 1795 року транслиувалася без змін у наступних його перевиданнях 1805 та 1817 років. Вміщена в ньому «історія» реліквій Володимира не могла не привернути уваги: нею суттєво доповнювалося повідомлення «Синопису» про голову князя в Києво-Печерській Лаврі – розкривалися обставини й події, через які вона там опинилася. «Синопис» на той час все ще залишався авторитетним історичним читивом: за кілька десятиліть до того, виключно на його інформації створювалися довідки з історії великих київських монастирів (у 1780-х роках) [Яременко, 2017, с. 166–178], зрештою, на нього протягом першої половини XIX ст. будуть ще активно покликатися дослідники київських старожитностей.

Одним із читачів обох творів був відомий київський історик початку XIX ст. Максим Федорович Берлінський (1764–1848). Через кілька років після друку путівника Миславського він завершив підготовку рукописної «Історії міста Києва від заснування його до теперішнього часу» (як вважається, у 1798–1799 роках). У її хронологічній частині (де історія викладена по роках) під 1635 роком стверджується факт відновлення Петром Могилою Десятинної церкви (при цьому, до речі, чи не вперше в історіографії зроблено припущення, що «могилянська церква» займає

⁴ У польськомовній «Тератургемі» Афанасія Кальнофойського 1638 року про неї сказано, що «її стіни заледве стоять, а руїна землею покрилася». Запис унаочнювало її зображення на вміщеній тут же карті, де її показано як руїну з однією стіною [Teratourgema, 1638, № 43].

⁵ Інформація примітки про обставини знайдення мощей, по суті, є текстом оповіді, який пояснює розгортання подій. Найкращим означником такого роду тексту є поняття «історія».

лише один приділ давнього храму). Цій події, як вказує автор, передувало відкриття останків князя Володимира. Його перебіг описано за майже дослівним переказом лаврського путівника і з точним на нього посиланням [Берлинський, 1991, с. 110–111]. Як бачимо, авторитетний на той час знавець київських старожитностей прийняв «історію» лаврського путівника за достовірне джерело. Останньому він навіть довірився більше, аніж «надійним джерелам» 1630-х років. Це видно з коментаря вченого до повідомлення путівника про перебування голови князя Володимира в церкві Спаса на Берестові. З нього він зробив висновок, що «колись збудований Володимиром храм в цей час уже був митрополитом відновлений». А між тим, як згадувалося вище, видання «Тератургеми» 1638 року, яким користався історик, описувало цей храм, як «руїну, засипану землею» і з однією стіною.

Утім, рукопис праці київського історика залишився неопублікованим, за винятком окремих його фрагментів. Через двадцять років у Санкт-Петербурзі вийшла друком його скорочена версія – «Краткое описание Киева». У ній про відкриття останків князя Володимира згадується двічі – при описі Десятинної церкви і повністю за текстом «історії» путівника Миславського. Однак цього разу М. Берлинський спробував верифікувати частину з його повідомлень. Так, представивши за ним «маршрут» руху голови князя (спершу в церкву Спаса на Берестовім, а потім до Успенського собору Лаври), учений від себе додав таку інформацію: *«а гробы на своем месте оставлены под землею закрытые»* [Берлинский, 1820, с. 65]. Остання є довільним логічним припущенням. Воно з'явилося, вочевидь, у зв'язку зі спробою пояснити відсутність інформації у лаврському путівнику про те, що Петро Могила зробив з рештою останків із поховання князя Володимира та його дружини грецької царівни Анни.

Останнє питання хвилювало не лише М. Берлинського, але й інших читачів і критиків лаврського путівника та «Синопису».

Симптоматичним є його обговорення у відомому «травелозі» князя Долгорукова, який уперше побував у Києві в 1810 році. Відзначивши «покинутість і занедбаність» Десятинної церкви, він замислився над історією та долею останків князя Володимира: *«Чудно ли, что храм Владимира находится в таком низверженном состоянии, когда сам он без пощады растерзан? Голова его в Лавре, часть его мощей в соборе, а весь он где? [виділення наше. – Я. З.] Никто не знает, не искал, не любопытствовал...»* [Долгорукий, 1869, с. 282–283]. Відомий мандрівник, вочевидь, бачив голову князя в Успенському соборі Києво-Печерської лаври та його праву руку в Софійському соборі. Можна припустити, що йому була знайома «історія» віднайдення цих мощей з лаврського путівника (якщо не з безпосереднього читання, то з розповідей провідників). Однак у ній бракувало кількох очевидних деталей: не повідомлялося, що сталося з рештою віднайдених останків хрестителя Русі і за яких обставин у Софійському соборі опинилася права рука князя?⁶

Це питання з усією серйозністю порушено вже в першому виданні «Історії держави Російської» Миколи Михайловича Карамзіна (1766–1826). До переказаного з давньоруського літопису повідомлення про смерть і поховання князя Володимира в «мармуровому гробі» Десятинної церкви в 1015 році ним зроблено розлогу примітку з викладом інформації про обставини його відкриття Петром Могилою. Їх представлено за текстом «історії» лаврського путівника 1795 року як достовірне передання, вірогідність якого автор верифікує завдяки зверненню до латиномовної «Хроніки» Титмара Мерзебурзького (довершена 1018 року). У ній вказано про два мармурові монументи – Володимира і його дружини Анни – у центрі Десятинного храму (у тексті – собору Святого Климента), і, відповідно, за лаврським путівником, Петро Могила знайшов два мармурові саркофаги. Натомість авторитетного придворного історіографа, як і згаданих вище читачів,

⁶ «Історія» у лаврському путівнику 1795 року пояснювала походження голови князя в Лаврі, однак у ній не йшлося про відділення митрополитом правої руки, що опинилася в Софійському соборі. Це, до речі, додатковий аргумент до припущення про пізнє походження всієї «історії» та обмеженості її завдання – пояснити виключно обставини появи голови хрестителя Русі в Лаврі.

засмутила відсутність у лаврському путівнику інформації про долю решти останків рівноапостольного князя. Це видно з такого коментаря до переказаної «історії»: «*Но что же Петр Могила сделал с гробницами? Опять зарыл? Но где?*» [Карамзин, 1816, с. 477, прим. 488]. Як видно з дальших слів, Карамзін зробив відповідний запит до знаменитого архівіста Миколи Миколайовича Бантиш-Каменського (1737–1814), який своєю чергою спробував дізнатися щось більше у відомого протоієрея київського Софійського собору Іоанна Леванди. Завдяки цьому Карамзін з'ясував походження вміщеної в лаврському путівнику «історії»: її вніс туди вікарій київського митрополита (до того – лаврський типограф) «*из тетрадки покойнаго архимандрита Зосимы, который записывал в нее разные достопамятности*» [Карамзин, 1816, с. 477, прим. 488]⁷. Така інформація додавала авторитетності всій «історії» з лаврського путівника: якщо її переписано із зошита києво-печерського архімандрита, то це могло означати, що вона достовірно передає інформацію від когось із сучасників Петра Могили. Саме так її, вірогідно, і сприйняв Карамзін, оскільки далі в примітці він змістив увагу до інформації Іоанна Леванди про ремонт Десятинної церкви княгинею Нектарією Долгорукою у 1780-х роках, під час якого було знайдено (а потім знову зарито в землю) дві мармурові дошки з поховання⁸.

Отже, як бачимо, вчена й освічена публіка початку XIX ст. сприйняла «історію», уміщену в лаврському путівнику, як достовірне передання *ab fontes* обставин знахідки останків Володимира у 1630-х роках. Інформація про її походження із зошита лаврського архімандрита стала додатковою підставою для її введення в науковий обіг як достовірного іс-

торичного джерела. Єдиною підміченою всіма проблемою цього тексту стала відсутність інформації про те, що зробив Петро Могила з рештою останків.

Чому саме це питання схвилювало перших читачів лаврського путівника? Вочевидь, через позиціонування церквою князя Володимира як святого. Його святість, правда, була особливого роду – він не відзначився чудотворіннями чи аскетичним подвижницьким життям, однак трактувався як рівноапостольний за «просвітлення» Русі. Але і в цьому випадку цілком логічним сумнівом стало міркування, що «обретіння» його мощей мало увінчатися їх розміщенням в одному місці для загального шанування й поклоніння. Натомість у Києві на початку XIX ст. від них лишилася голова в Лаврі, рука в Софії і текст «історії» про їх обретіння, у якому давалася інформація лише про голову князя.

А між тим, відповідь на дразливе питання про долю решток хрестителя Русі спробували відшукати безпосередньо в «землі» перші київські «археологи». Як ми знаємо, початок XIX ст. ознаменувався утвердженням у Російській імперії переконання про вагомості перспективи археології в розгадці таємниць історії. Воно почало утверджуватися з кінця XVIII ст., коли після приєднання Північного Причорномор'я і Криму до імперії почалися пошуки «могили Овідія» і загалом античних старожитностей [Формозов, 1986, с. 40–45, 109–110]. Відкриття т. зв. «тмутараканського каменю» у 1790-х роках ще більше посилило віру в можливість археології в пізнанні історії. І, зокрема, княжого минулого Києва та його старожитностей, що їх, не знайшовши в уцілілих і перебудованих київських церквах, сподівалися відкрити «под спудом»⁹. Подібного роду очікування вирували вже в час

⁷ Йдеться про Феофана Шиянова (1741–1812), який з 1800 і до смерті 1812 року був вікарієм «нинішнього митрополита» (на час друку першого тому в 1816 році ним був Серапіон (1803–1822)). Запит Карамзін, вочевидь, робив до 1812 року, коли Шиянов був ще живим. Згаданий Зосима був архімандритом Києво-Печерської лаври у 1762–1786 роках.

⁸ Цю інформацію поки що лишаємо без спеціального коментаря, оскільки вона безпосередньо не стосується аналізованої «історії» путівника і питання про її сприйняття на початку XIX ст. Див. коментар Є. Архипової про цю знахідку [Архипова, 1996, с. 65–67]. Очевидно, робітники знайшли залишки вівтарної огорожі, а не дошки із саркофагів, як вважав М. Карамзін.

⁹ Тут доречно згадати про розчарування мандрівників, які сподівались оглядати в Києві «величні будови» часів князів Володимира і Ярослава, натомість спостерігали пізніші барокові споруди часів Мазепи і констатували, що старовина міста «не так видна и осязательна». Ці розчарування у «травелогах» відзначив О.П. Толочко [Толочко, 2012, с. 151–176].

перших археологічних «розкопок» фундаментів Десятинної церкви у 1820-х роках

Їх ініціатором став київський митрополит Євгеній Болховітінов (1822–1837), який сподівався «розкрити план» фундаментів Десятинної церкви для її порівняння із Софійським собором. Результати планувалося висвітлити в підготовленому до видання «Опису Києво-Софійського собору та київської ієрархії» (вийшов у 1825 році). Негласні розкопки почалися в жовтні 1823 року за участю авторитетного знавця київської історії Максима Берлінського (з яким митрополит познайомився в перші дні свого перебування в Києві), священника Михайла Кочеровського та чиновника 5-го класу Кіндратія Лохвицького. Наприкінці наступного року справа набула розголосу через публікацію у «Вітчизняних записках», а вже в розлогій статті 1825 року в тому ж журналі містилися описи перших знахідок і досягнень [Ананьєва, 1996, с. 16–21].

Одним з її ключових акцентів стала доля решти останків Володимира, яку не розкривала «історія» лаврського путівника Миславського. Доречно нагадати, що Максим Берлінський – активний учасник розкопок – при переказі у своїх працях цієї «історії» дописав до неї власне припущення, що після обретіння й відділення частини мощей князя митрополит Петро Могила залишив саме поховання (а якщо точніше – «гроб») на тому ж місці. Тож було очікуваним знайти відповідні докази саме в землі. Подібне сподівання налаштувало проголошувати похованням хрестителя будь-який знайдений під час розкопок саркофаг. І справді, у публікації 1825 року повідомлялося про гроб у східній стороні, який *«отрыт до дна и оказался засыпан щебнем; но под оным ничего не найдено. Вероятно, это был гроб святого Владимира, коего мощи нашел митрополит Петр Могила и взял главу в Печерскую Лав-*

ру» [План, 1825, с. 391]¹⁰. Інформація супроводжена приміткою з переказом «історії» про знахідку Петра Могили із того ж лаврського путівника 1795 р. (за перевиданням 1817 р.). По суті, археологічні розкопки виявились спробою верифікувати цю «історію», сприйняту за достовірне джерело¹¹.

Але при цьому інформації останнього було протиставлено текст оповіді «от старожилов» про нібито ще одне відкриття Петра Могили: *«а старожилы по преданию сказывают, якобы здесь находились мощи блаженныя Ольги, в Нестерово время виденныя еще нетленными, которыя по сказанию Степенной книги внук ее великий князь Владимир Святославич перенес и положил в каменном гробе в сей церкви, а митрополит Петр Могила якобы перенес оныя в свою новоустроенную малую церковь, где и донныне действительно видна в южной стене впадина по образцу киевских Лаврских пещер для мощей приготовленная, но после от неприятельских нашествий скрыл сии мощи близ той же впадины под полом. Если же вышеупомянутое из трех гробниц первое место было Ольгино, то можно думать, что другая ниже онаго два места были великаго князя Владимира, скончавшегося в 1015, и супруги его великой княгини Анны...»* [виділення наше. – Я. З.] [План, 1825, с. 391–393]. Таким чином, пустий саркофаг визнали за поховання княгині Ольги¹², натомість біля того ж місця очікувалося знайти могили її внука та його дружини (що й сталося наступного, 1826-го, року). Як бачимо, уміщена в лаврському путівнику «історія» знахідки Петра Могили видавалася багатьом у Києві настільки достовірною, що на її основі почалося конструювання додаткових історій («преданий»), згідно з якими, цьому митрополиту приписувалося відкриття мощей інших важливих святих Давньої Русі. Показовим є взаємне перегукування

¹⁰ Утім, сам М. Берлінський, схоже, цього ентузіазму не поділяв: у його щоденнику за цей рік немає жодного коментаря стосовно знахідки поховання Володимира. Останнє, натомість, датується в нього 1826 роком, коли було знайдено інший саркофаг, який більше підходить під інформацію оповіді лаврського путівника [Виписки із щоденника, арк. 24 зв. – 29].

¹¹ За іронією долі, наступного, 1826-го, року під час розкопок було виявлено поховання в шиферному саркофазі без черепа та правої руки. Його ж і ототожнили із тим, що його знайшов Петро Могила (про це див. далі).

¹² Згодом М. Берлінський ідентифікував цей саркофаг із похованням дружини Ізяслава Ярославича. Переказ «старожилів» про обретіння й переміщення Петром Могилою мощей княгині Ольги історик залишив без коментаря [Берлинский, 1830].

деталей представленого вище «предання» з оповіддю лаврського путівника: ті ж герої, ті ж місця знахідок (причому та ж «впадина»!), а також пояснення, куди митрополит подів мощі після їх обретіння (з єдиною різницею, що мощі Ольги сховано від ворогів, а Володимира – просто захоронені). Приписування Петру Могилі знахідок мощей Ольги та інших святих¹³ можна пояснити сформованою довкола нього репутацією «реставратора» київських церков і святинь¹⁴.

Можна припустити, що конструювання додаткової історії про знахідки Могили підтримувалось (якщо не зроблено самостійно) Максимом Берлинським. Останній як екскурсовод супроводжував прогулянки по Києву Павла Свінїна 1825 року, який у власній публікації представив інформацію, що її почув при огляді руїн Десятинної церкви: «119-летний старик Моргинский, скончавшийся за несколько лет пред сим, помнил, что до пожара, случившагося в 1718 году, была в сей церкви гробница святой Ольги, и говорил, что должно искать ее с правой стороны алтаря. Есть темные предания о Владимировой, которая также должна находится где-нибудь под стеною» [Извлечение, 1826]. Безперечно, звичні на той час апеляції до старожилів були найкращим способом для верифікації створених довкола особи Петра Могили текстів історії.

Натомість ініціатор перших розкопок Десятинної церкви – митрополит Євгеній Болховітінов сприймав «історію» знахідок Петра Могили з обережністю та властивою йому критичністю. Уже у своїй першій києвознавчій (і не тільки) публікації – «Опис Киево-Софійського собору» (1825) – після представлення основних деталей оповіді путівника Миславського, він зробив доволі важливий критичний коментар щодо місця розгортання самої історії: церква Святого Миколая, біля якої Петро Могила знайшов поховання

хрестителя Русі, невідома його сучасникам: «а коей [церкви. – Я. З.] однакож ни Косов, ни Кальнофойский не упоминают» [Евгений, 1825, с. 7]. А вже у виданому ним наступного року «Опису Киево-Печерської Лаври» кількість критичних коментарів зростає. По-перше, стосовно церкви Святого Миколая вчений архієрей висловився більш однозначно: «не известно, откуда взято сие сказание об оставшейся Николаевской церкви на месте Десятинной. Но ни Косов, ни Кальнофойский, современники, не упоминают об оной. Напротив того Косов в предисловии польского своего Патерика Печерского стран. 16 говорит, что от Десятинной церкви во времена митрополита Петра Могила осталась **едва часть выдавшейся на поверхность стены: ledwo szmat muru wynioslego stoi** [виділений фрагмент дано курсивом у самому виданні. – Я. З.]. А нынешняя Десятинная церковь основана уже Петром Могилою. Там же у Косова стран. 181». Після цього в основному тексті Євгеній робить такий коментар: «хотя в Патерике Печерском изданном в первый раз 1661 г. и в Житии святого князя Владимира, св. Димитрием митрополитом Ростовским в Четых Минях под 15 июля помещенном, не упомянуто о сих обстоятельствах, но современник Петру Могиле Афанасий Кальнофойский в предисловии к своей Тератургеме свидетельствует, что мощи святого Владимира точно в 1635 г. обретенны» [Евгений, 1826, с. 91–92]. Цей коментар більш наглядно засвідчує перші сумніви Євгенія стосовно походження й достовірності всіма прийнятої «історії» мощей Володимира з путівника Миславського. Митрополит, як бачимо, прийняв як даність факт обретіння мощей Петром Могилою, проте з підозрами й питаннями до тексту, який про це розповідає.

Як не парадоксально, але в рік появи щойно згаданого видання проголошено про знахідку саркофага князя Володимира. А через

¹³ Симптоматичний факт – в останні десятиліття XVIII ст. у Києво-Печерській Лаврі було сконструйовано «історію» про знайдення цим же митрополитом мощей першого київського митрополита Михаїла, причому в той же рік, що й мощей князя Володимира. Обставини й мотиви створення подібної історії буде розглянуто в наших подальших публікаціях.

¹⁴ Вона почала формуватися ще друками часу його ж (Петра Могили) митрополитства. Чи не вперше початок митрополитом реставрації з особливою похвалою відзначає редактор львівського видання «Цвітної Тріоди» 1642 року. А ще до того київські віршовані панегірики 1633 року проголошували, що «руїни Києва на Могили чекають».

кілька років громадськість імперії ознайомлено з обставинами цього сенсаційного відкриття в невеликій за обсягом брошурі «Короткий історичний опис першопрестольної соборної Десятинної церкви в Києві», що 1829 року вийшла друком у Санкт-Петербурзі. У ній спершу стисло викладено історію першого кам'яного храму Русі, що є переважно зібранням літописної інформації про час освячення, ієрархів та князівські поховання. Далі згадано про початок розкопок фундаменту храму (при цьому з особливою риторичною увагою відзначено старання курського поміщика О. Анненкова і значно скромніше – ініціативу митрополита Євгенія¹⁵) і знайдені «две достопамятные каменные гробницы». Одна з них – «состоящая из плоских плит красного шифера, связанных железными прутьями, открыта близ алтаря прежней малой церкви, у южной стены, внутри фундамента, **в одной нашли все сохранившиеся кости, кроме главы и правой руки** [виділення наше. – Я. З.], коих не обретається, также остатки истлевшей парчевой одежды, золотую пуговицу и башмаки мужеские» – проголошена похованням князя Володимира, що його, згідно з даними «історії» в путівнику Миславського, у 1636 році знайшов Петро Могила і відокремив голову святого [Краткое, 1829, с. 15–16]. При цьому редактори видання зробили кілька довільних маніпуляцій для узгодження тексту Миславського з отриманими розкопками. По-перше, аби не було сумніву, що відкрите поховання є тим, що його свого часу виявив Петро Могила, у переказ «лаврської історії» було дописано, що він «заметил опавшее место в земле <...> за олтарем существовавшей малой Десятинной церкви», тобто саме там, де 1826 року було здійснено згадане відкриття. Крім того, редактори лукаво опустили згадку, що у 1636 році митрополит знайшов поховання Володимира в «мармуровому саркофазі». Адже це виразно контрастувало зі знайденим у 1826 році шиферним саркофагом, який названо «кам'яним».

Через останню невідповідність гостро обурювався митрополит Євгеній у своїй ано-

німній розгромній рецензії на це видання, яку було надруковано в журналі «Московский телеграф» 1830 року. Відзначивши грубі огріхи авторів брошури в найменуванні Десятинної церкви, її плані Лохвицького, ідентифікації місця поховання княгині Ольги та Володимира, а також відбудов Десятинної церкви і її назв у 1630-х роках, автор спеціально звертається до історії мощей хрестителя Русі та їх «другого» віднайдення. По-перше, митрополит поставив під сумнів саму атрибуцію знайденого поховання без голови та правої руки князю Володимиру через уже відзначену невідповідність саркофагів. А найголовніше, саме тут він детально розглянув «історію» знайдення мощей Володимира Петром Могилою лаврського путівника 1795 року, яку («історію») у той час активно намагалися верифікувати завдяки археологічним розшукам. Практично всі її деталі трактовано як недостовірні: Петро Могила не міг знайти гробів з табличками, бо «не было сего обыкновения в России»; церква Святого Миколая, де, згідно з путівником, знайшли мощі, не позначена на карті Києва в «Тератургемі» 1638 року; мармурових саркофагів, які, згідно з путівником, знайшов Могила, у 1826 році не було знайдено (натомість, шиферні). А головна претензія (і це питання хвилювало ще Карамзіна) – «історія» путівника не повідомляє, що митрополит зробив з мощами князя після відділення від них голови. Вердикт Євгенія із цього приводу є таким: «...лучше бы издатель сказал, что Петр Могила по обретению мощей Владимировых, взял только главу от них, прочия части и части самих гробниц роздал или позволил разобрать благочестивым почитателям сих святынь, из коих там по сему ничего уже и не осталось. Иначе нельзя оправдать и даже извинить Могилу, для чего он не взял в Лавру всех мощей» [Замечания, 1830, с. 349]. Ці слова фактично озвучили невиражені досі підозри попередніх критиків – Могила мав би вилучити із землі всі мощі святого рівноапостольного князя, а не зарити їх назад чи десь приховати.

¹⁵ Загалом сама публікація справедливо вважається панегіриком Анненкову. Останній, як уже з'ясовано дослідниками, мав чисто прагматичні інтереси в цих розкопках: скупивши маєтності на Старокиївській горі, він сподівався примножити свої статки завдяки знахідкам давньоруських скарбів.

У будь-якому разі, наведені вище аргументи розвивали тезу Євгенія, що «історія» в путівнику Миславського є казкою, і що «*вся сия сказка есть суцая выдумка*». Її ж при цьому підкріплено ще одним додатковим міркуванням: ні сучасники Петра Могили (Сильвестр Косов і Афанасій Кальнофойський), ні автор «Синописа» не приписують саме йому віднайдення мощей Володимира; і, ба більше, навіть сам митрополит не лишав про це жодних відомостей. І лише через 157 років після обретіння в Києві його останків «*киевопечерский бывший типограф Феофан Шиянов, издавая вторично в 1795 г. свое Описание Киево-Печерской Лавры, выдумал и прибавил сказку о обретении мощей святого Владимира митрополитом Петром Могилою*» [Замечания, 1830, с. 347].

Визнання «історії» лаврського путівника «казкою» і «вигадкою» відобразилося на формулюваннях у підготовленому Євгенієм перевиданні свого «Опису Києво-Печерської лаври» 1831 року. В останньому, після згадки про главу князя Володимира та «історії» її обретіння Петром Могилою, ерудований ієрарх до вже висловлених у першому виданні (1826) застережень (розглянуто вище) додає ще одну важливу тезу: «*Афанасий Кальнофойский в предисловии к своей Тератургиме свидетельствует, что мощи св. Владимира точно в 1635 г. обреты <...> но ни Косов, ни Синопис Киевский не приписывают обречение сих мощей митрополиту Петру Могила*» [Евгений, 1995, с. 342]. Ці слова ставлять під сумнів саму цю «історію». Утім, у даному випадку Євгеній обмежився тільки натяком, який в принципі міг правильно «відчитати» лише читач його анонімної рецензії.

Чим пояснити таку «обережність»? Очевидно, тим, що видання про найбільшу православну святиню було розраховане на широку аудиторію. І найголовніше, описані в ньому частки мощей князя Володимира – голова в Успенській церкві Києво-Печерської лаври – Євгеній вважав справжніми, натомість текст «історії» про їх віднайдення – недостовірним. Загалом аналіз видань праць Євгенія від початку археологічних розкопок 1823 року до 1831 року засвідчує несподіване переростання його попередніх підозр у повне заперечення всіма визнаного тексту.

Різка критика Євгенієм тексту «історії» в анонімній рецензії стала результатом впливу кількох обставин. Насамперед необхідно врахувати загальні мотиви появи публікації. За спостереженнями дослідників, Євгеній різко виступив проти дилетантів, яких риторично вихваляла брошура 1829 року – особливо Анненкова, до якого він мав антипатію [Ананьєва, 1996, с. 21–23]. Недарма його рецензія закінчується словами, що в самій брошурі не знайти нічого, окрім «*лжи и хвастовства*» [Замечания, 1830, с. 350]. Як можна судити із тексту, митрополита обурювала поспішність зроблених висновків, що йшла від спроб створити сенсацію і визнання у громадськості, яких прагнули К. Лохвицький (шукач соціального престижу) та О. Анненков (який, як відомо, насправді керувався хижацьким бажанням розкопати давні скарби). Але формально він звинуватив цих честолюбців у тому, що «*частный человек, без рассмотрения и утверждения церковного начальства, решился оглашать неизвестныя кости мощами Св. Князя Владимира*» [Замечания, 1830, с. 350].

Це роздратування, хоч і справді має особисті мотиви, викликане також міркуваннями суто канонічного порядку. Згідно з традицією православної церкви, відкриття мощей – подія, що відбувається за участі і, ба більше, санкції духовних ієрархів. Доречно при цьому згадати описане в Києво-Печерському патерику та давньоруських літописах під 6599 (1091) роком відкриття мощей Феодосія Печерського та їх перенесення до Успенської церкви. Присутніми при цьому були всі єпископи та київські ігумени [Києво-Печерський патерик, с. 79–81]. Знайдені у 1826 році рештки в шиферному саркофазі проголосили мощами святого князя Володимира без участі та відома «церковного начальства». Таким чином, не було дотримано канонічної процедури.

А між тим, завдяки цьому аргументу Євгеній додатково дистанціював себе від причетності до розкопок Десятинної церкви. Останнє він кілька років перед тим уже почав робити у своєму листуванні [Ананьєва, 1996а]. Сану митрополита, як ми знаємо, не личить розкопування поховань та їх дослі-

дження¹⁶. А довкола особи київського ієрарха в той час серед вищих кіл духовенства почали поширюватися чутки щодо його сумнівної побожності «і належного своєму сану віддалення від мирських звичаїв». І про це йому, вочевидь, було відомо [Ананьєва, 1995, с. 30]. Зрештою, грало на руку те, що гадані останки Володимира знайшли у 1826 році, а весь той рік він перебував у Петербурзі.

З іншого боку, гостра анонімна рецензія Євгенія і аргумент, що «історія» віднайдення мощей Петром Могилою є «казкою», мають під собою інші підстави. Як вдалося з'ясувати, ця критика пов'язана з його знайомством з досі невідомим рукописом XVIII ст. бібліотеки Києво-Печерської лаври. Рукопис «в четвірку» має 32 аркуші¹⁷, із них заповнено перших п'ять. І це – текст «Сказання про обретіння чесної і святої голови князя Володимира», на якому залишив свої помітки й нотатки митрополит Євгеній [Жиленко, 2003].

У тексті викладено знайому «історію» обретіння останків князя Петром Могилою, яка відрізняється від видання лаврського путівника 1795 року найбільш характерними деталями. Ось вони:

1) Подію датовано 1632 роком, причому «по изгнании уже из богоспасаемого града Киева чужезерцев ляхов».

2) Княже поховання митрополит знайшов «на местах церкви Пресвятыя Богородицы Десятинной» (церква Святого Миколая на її місці не згадується).

3) Після відкриття «гробу мраморного» виявилось, що це є парне поховання князя Володимира та його дружини Анни (лаврський путівник 1795 року повідомляє про два саркофаги).

4) Ідентифікація саркофага відбулася завдяки вміщеній у ньому дощечці «сребраной позлащенной», яку «обретоша с написанием».

5) У наведеному тексті напису на дощечці відзначено, що «юже дициу положи» митрополит київський Леонтій, «иже бысть третий митрополит киевский по святом Михаиле» та князь Ярослав Володимирович, який збудував церкву Святої Софії.

6) Відділена Петром Могилою голова князя спершу була покладена в Михайлівському Золотоверхому соборі, а потім перенесена з урочистою процесією до Успенського собору Києво-Печерської Лаври (у лаврському путівнику 1795 року) [Сказання, арк. 1–5 зв.].

Помітки митрополита Євгенія вказують, що він зіставляв цей текст з інформацією лаврського путівника 1795 року і явно сприйняв його за рукопис «сомнительной подлинности»¹⁸. По-перше, ним влучно відзначено похибку в датуванні Могилиною знахідки такими словами: «а Петр Могила посвящен в митрополита уже в 1633 году и при нем ляхи еще не изгнаны были из Киева». Далі ним підкреслено інформацію про дощечку із записом – «о ней нигде не известно». Нібито наявна на ній вказівка про третього митрополита Леонтія відзначена більш детальним уточненням: «Леонтий был второй митрополит и скончался 1008 г. Великая княгиня Анна скончалась 1011 г., а Владимир 1015 г.». Більше того, у тексті рукопису пропущено місце для вказання року, коли нібито князь Ярослав з митрополитом «дициу положи». Схоже, що проникливого Євгенія Болховітінова не змогла «ввести в оману» і передмова рукопису, що текст «Сказання» нібито було знайдено і переписано в Лаврі ще 1694 року (іл. 2).

За іншими двома приписками Євгенія можна зробити висновок, що він читав і коментував даний рукопис у час підготовки тексту своєї анонімної рецензії 1830 року¹⁹.

Даний рукопис засвідчує, що протягом XVIII ст. в Лаврі намагалися створити текст

¹⁶ У даному випадку доречно припустити, що саме через це Євгеній Болховітінов стверджував про непричетність Петра Могили до знайдення поховання князя Володимира.

¹⁷ Дослідження філіграней показало, що папір рукопису виготовлено не раніше 1706 року.

¹⁸ Саме так цей рукопис представлено в описі Миколи Петрова: «уставная рукопись сомнительной подлинности XVIII века, с собственноручными замечаниями митрополита Евгения» [Петров, 1896, с. 125–126].

¹⁹ Одна з приписок до інформації про те, що виявлений саркофаг є парним похованням («а в новонайденном гробе одно только тело») дає підстави її датувати часом після червня 1826 року (часу знахідки шиферного саркофага без голови і правої руки). Натомість підкреслення Євгенієм фрази «мраморного гроба» (у якому Могила нібито знайшов мощі Володимира) і його запис «а не простаго камня» вказує його ознайомлення з брошурою 1829 року, де приписаний Володимирі шиферний саркофаг названо «кам'яним». Отже, рукопис коментовано після 1829 року і, найімовірніше, до виходу анонімної рецензії 1830 року.

«історії» найціннішої реліквії обителі, і в межах Лаври поширювались різні її версії, що на 1820-і роки вже були невідомі освіченому загалу. Ознайомлення митрополита Євгенія з ним привело його до однозначного висновку, що всі оповіді про історію знахідки Петром Могилою мощей князя Володимира – як рукопису, так і лаврського путівника 1795 року – сумнівного походження і джерелознавчої вартості. Хто і для чого сконструював ці історії (митрополит вважав, що Феофан Шиянов при підготовці другого видання «Короткого опису Києво-Печерської лаври» 1795 року) – питання для окремої публікації²⁰.

Шкода, але гостра критика митрополитом Євгенієм тексту відомої «історії» не увінчалася її повним вилученням з наукового дискурсу. Їй надалі продовжували переказувати при згадці про розкопки Десятинної церкви у 1820-х роках та знайдених там поховань. Поза тим, звернення до цього тексту стали критичнішими і з відзначеннями його основних анахронізмів та суперечностей. У цьому плані необхідно згадати статтю М. Берлинського, що вийшла 1830 року (у той же рік, що й рецензія митрополита Євгенія!), у якій детально обговорено ідентифікацію з похованням князя Володимира знайдених 1826 року останків шиферного саркофага без голови та правої руки. Автор починає своє твердження зі згадки «історії» лаврського путівника 1795 року, що стала підставою для такої прив'язки. Визнаючи останнє, М. Берлинський вказав на недостовірні дані «історії» (передусім таблички з написом у саркофазі) [Берлинский, 1830, с. 112–114]. Такий підхід загалом став традиційним. Доречно при цьому згадати публікації пізнішого часу. Степан Голубев, звертаючись до Могилиної реставрації Києва та «історії» знайдення ним останків Володимира, зауважив, що до неї треба ставитися з великим недовір'ям через «элементы баснословия» [Голубев, 1883, с. 435, прим. 12].

Микола Закревський вказує, що «сочинитель не был строг в выборе истины» і свої міркування підкріплює посиленням на висновки Євгенія Болховітінова, котрий «как строгий почитатель истины, справедливо замечает: «Неизвестно, откуда взято все сие сказание о обретеннии Петром Могилою мощей» [Закревский, 1868, с. 282–283] (іл. 1).

Схоже, митрополит Євгеній Болховітінов безпомилково визначив недостовірність походження тексту відомої «історії» (а це формальна ознака факту підробки). Залишається з'ясувати обставини, мотиви і час його створення. І при цьому – проаналізувати, якою інформацією користувався автор цього тексту, конструюючи історію знахідки Могили.

Між тим, митрополит Євгеній помилився лише в одному – Петро Могила і справді приписував собі знайдення поховання. У його листі до московського царя 1640 року, доставленому митрополичим посольством разом із часткою мощей хрестителя Русі (нижньою щелепою), прямо сказано, що останні знайдені «мною в мраморном гробе <...> в Десятинной церкви пречистой Богородицы киевской розоренной, идеже древле положены быша» [Лист, 1861, с. 28]. Цю інформацію підтвердили послі Петро Могили: у Посольському наказі в тексті «виписки в доклад» царю хтось із дяків зробив таку приписку: «обрел де он [митрополит. – Я. З.] те мощи в розоренной церкви [мається на увазі Десятинна церква. – Я. З.] под спудом во 143 году [тобто в 1635 році. – Я. З.]» [Документи, 1640, стб. 80–81]²¹ (іл. 3).

Таким чином, здавалося б, добре знайомий сюжет про віднайдення Петром Могилою мощей князя Володимира є свого роду «скринькою Пандори», у якій здогадно відстежується кілька незалежних одна від одної історій. Одна з них – реальні обставини знахідки в часи Петра Могили випадкового поховання в саркофазі, яке з «ідейних» мотивів приписали хрестителю Русі князю Володимирі²². Важлива подія, що, утім, не удостоїлася спеціального тексту, окрім коротких

²⁰ Порівняння оповіді рукопису і лаврського путівника 1795 року, а заодно – з'ясування обставин і контексту появи цих текстів стане темою нашої найближчої спеціальної публікації.

²¹ Детальніше про це посольство з мощами Володимира і про здійснене пізніше їх повторне дарування – у нашій публікації [Затилюк, 2015].

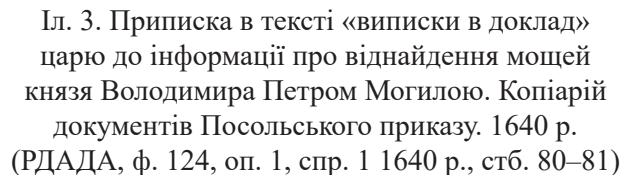
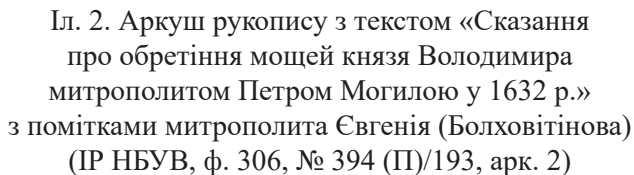
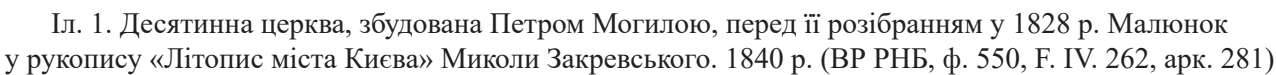
²² Французький інженер Гійом Левассер де Боплан записав, що був свідком того, що біля руїн давніх церков кияни відкривають гробниці багатьох руських князів [Боплан, 1990, с. 27]. У зв'язку з цим можна змодельовати ситуацію, що випадково знайдене поховання біля Десятинної церкви було приписано князю Володимирі.

повідомлень у тогочасних друках, які доводили до відома православним та їх конфесійним опонентам факт обретіння Київською митрополією священних реліквій свого «батька-засновника». Друга історія – безпосередні обставини, час і мотиви створення тексту «історії» знахідки мощей Петром Могилою, що увійшла до другого видання лаврського путівника 1795 року. І, нарешті, третя історія – перші розкопки Десятинної церкви 1820-х років і спроба верифікувати їх результати на підставі цього тексту. Здійснений

щойно аналіз коментарів до тексту історії віднайдення мощей князя Володимира Петром Могилою, з'явленої у виданні лаврського путівника 1795 року, дає змогу простежити особливості формування критичної історіографії початку ХІХ ст., яскравим представником якої був Євгеній Болховітінов. Зрештою, уже тільки на підставі виключно його коментарів, наведену в путівнику Миславського «історію» потрібно вивести з розряду історичних джерел, які залучаються для дослідження реалій 1630-х років.

Джерела та література

- ІР НБУВ, ф. 175, од. 1057 (Виписки із щоденника М. Берлинського).
- ІР НБУВ, ф. 306 Рукописи Києво-Печерської Лаври, № 394/193 (П) Сказання про обретіння мощей князя Володимира митрополитом Петром Могилою у 1632 році.
- РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 1, 1640 р. (документи київського посольства Петра Могили до московського царя 1640 р.)
- Ананьева Т.Б. К вопросу об археологической деятельности киевского митрополита Евгения Болховитинова // Третья академия пам'яті професора Володимира Антоновича. Доповіді та матеріали (11–12 грудня 1995 р.). – Київ, 1996а. – С. 366–379.
- Ананьева Т.Б. «Читайте для познания Киева». Вступна стаття до видання праць Євгенія Болховітінова // *Болховітінов Євгеній, митрополит*. Вибрані праці з історії Києва. – Київ, 1995. – С. 5–33.
- Ананьева Т.Б. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – Київ, 1996. – С. 15–23.
- Архипова Є.І. Архітектурно-пластичний декор та саркофаги Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – Київ, 1996. – С. 61–67.
- Архипова Є.І. Саркофаг князя Володимира Святославича: історія пошуків і атрибуція // *Opus mixtum*. – Київ, 2015. – Вип. 3. – С. 7–26.
- Беляев Л.А. Русское средневековое надгробие. Белокаменные плиты Москвы и Северо-Восточной Руси XIII–XVII вв. – Москва, 1996.
- Берлинский М. Краткое описание Киева. – Санкт-Петербург, 1820.
- Берлинский М. О Десятинной церкви в Киеве // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – Москва, 1830. – Т. 5. – С. 106–123.
- Берлинський М. Історія міста Києва / видання рукопису праці 1798–1799 рр. – Київ, 1991.
- Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – Київ, 1990.
- Голубев С.Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – Киев, 1883. – Т. 1.
- Долгорукий И.М. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года // Чтения в обществе истории и древностей российских. – Москва, 1869. – Кн. 3: июль-сентябрь. – С. 171–356.
- Дятлов В. Святой князь Владимир в истории Десятинной церкви и Киево-Печерского монастыря // *Opus mixtum*. – Київ, 2015. – Вип. 3. – С. 110–119.
- Євгеній (Болховітінов), митрополит. Описание Киевопечерской лавры. – Киев, 1826.
- Євгеній (Болховітінов), митрополит. Описание Киевопечерской лавры. – Киев, 1831. – Перевидання у: *Болховітінов Євгеній, митрополит*. Вибрані праці з історії Києва. – Київ, 1995. – С. 271–393.

Евгений (Болховитинов), митрополит. Описание Киевософийского собора и киевской иерархии. – Киев, 1825.

Жиленко І. Описи знайдення мощей святого рівноапостольного князя Володимира святителем Петром Могилою // Могилянські читання-2002. – Київ, 2003. – С. 196–204.

Закревский Н. Описание Киева: в 2 т. – Москва, 1868. – Т. 1.

Замечания на книгу: «Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве» // Московский телеграф. – 1830. – № 11. – С. 339–350.

Затилуок Я.В. «Мощі» князя Володимира у посольствах київських церковних ієрархів до Москви XVII століття // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2015. – Вип. 15. – С. 165–191.

Извлечение из археологического путешествия по России Павла Свиньина в 1825 году // Труды и записки Московского Общества истории и древностей российских. – Москва, 1826. – Кн. 1. – Ч. III. – С. 81–219.

Карамзин Н.М. История государства Российского. 1-е изд. – Санкт-Петербург, 1816. – Т. 1. Києво-Печерський патерик / [репр. вид. за ред. Д. Абрамовича]. – Київ, 1991.

Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры. Издания второе, против первого исправленное и некоторыми достопамятностями умноженное. – Киев, 1795.

Краткое историческое описание первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве. – Санкт-Петербург, 1829.

Лист Петра Могили до московського царя 1640 р. // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1861. – Т. 3: 1638–1657 гг. – С. 27–29.

Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Москва, 1896. – Вып. II.

План Киевской Десятинной Богородицкой с объяснениями онаго // Отечественные записки. – 1825. – Март. – Ч. 21. – Кн. № 59.

Толочко А.П. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – Киев, 2012.

Формозов А.А. Страницы истории русской археологии. – Москва, 1986.

Яременко М.В. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія XVIII ст. – Львів, 2017.

Sinopsis, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung / Einleitung von Hans Rothe. – Cologne: Böhlau, 1983.

Teratourgema lubo Cuda ktore były tak w samym świętoudotwornym monastyrze Pieczarskim Kiiowskim... przez W. Oyca Athanasiusza Kalnofoyskiego. – Z drukarni Kiiowopieczarskiey Roku 1638 // Факсимільне перевидання у: Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Cambridge, Mass., 1987. – Volume IV: Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – P. 119–329.

Список скорочень

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

РДАДА – Російський державний архів давніх актів

ВР РНБ – Відділ рукописів Російської національної бібліотеки